

CÂMÎ'U'T-TEVÂRÎH'TE SELÇUKLU DEVLET ADAMLARI HAKKINDAKİ ŞİİRLERİN DEĞERLENDİRİLMESİPınar Kaya Tan^{1*+}¹ Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

*pinarkaya@klu.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-7025-399X.

Öz–Gerek siyasî gerekse sosyal ve toplumsal alanlarda Ortaçağ tarihi ile ilgili araştırma yapmak isteyenler farklı türlerdeki pek çok kaynağa müracaat etmek durumundadır. Şairlerin biyografileri ve şiirlerinden örnekler bulunan tezkireler, şiir dîvânları, umumî ya da hususî tarihlerdeki kasideler ve hicivler Ortaçağ tarihi araştırmaları açısından son derece önemli kaynaklardır. Bilhassa edebî eserlerde, devlet adamları ve kumandanların tarihte üstlendikleri rolün dışında özel hayatlarına da yer verilmekte, böylelikle kıymetli bilgiler gün ışığına çıkmaktadır. Ortaçağ Türk tarihi çalışmaları açısından vazgeçilmez eserler arasında yer alan *Câmi'ü't-tevârîh*'in Selçuklular tarihini ihtiva eden cildinde de bu bağlamda hem Selçuklu Sultanlarının faaliyetleri tarihî kronolojiye uygun olarak aktarılmakta hem de yer yer beyitlere, şiirlere yer verilerek anlatım zenginliği sağlanmaktadır. Eserde bulunan şiirlerde şüphesiz siyasî tarihin yanı sıra diğer kaynaklarda çokça bahsedilmeyen devrin sosyal, iktisadî, kültürel ve edebî hayatı hakkında ipuçları bulunmaktadır. Bu çalışmada da Reşîdüddin'in eserinde Selçuklu Sultanları haricinde dönemin siyasî hayatına tesir etmiş olan başta vezîrler olmak üzere çeşitli dîvân görevlilerinin, emîrlerin hayatları ve faaliyetleriyle ilgili bilgiler barındıran ya da bizzat bu devlet görevlileri tarafından yazılmış olan şiirlerin Farsçadan dilimize tercüme edilmesi ve tarihî açıdan değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârîh*, Selçuklular, şiir, *Tâcül-mülk*, *Müeyyidül-mülk*, *Hasbeg*.

THE EVALUATIONS OF THE POEMS ABOUT THE SALDJŪKID STATESMEN IN *JĀMĪ'AL-TAWĀRĪKH*

Abstract – Those who want to do research on the history of Medieval in both political and social and communal fields must apply to many different types of sources. *Tedhkeres* which has biographies of poets and examples of their poems, dîvâns of poetry, qasîdes and satires found in historical sources written for public or private purposes are very important sources with regards to Medieval history research. Especially literary works, divulge private lives of statesmen and commanders along with their roles in history thus revealing valuable information. *Jāmi'al-Tawārīkh*, which is among the indispensable sources in terms of Medieval Turkish history studies, depicts activities of the Saldjūkid Sultāns in accordance with the historical chronology, enriched with verses and poems in this contexts in its volume containing the history of Saldjūkids. In the poems in this work certainly, besides political history and there are also clues about the social, economic, cultural and literary life of the period, which is not mentioned in other sources. This study aims to translate poems included in the works of that contain information on the lives and activities of various dîwān officials and amîrs, particularly viziers that influenced the political life of the era except for the Saldjūkid Sultāns or poems specifically written by them from Persian language and to evaluate these poems historically.

Keywords – *Rashīd al-Dīn Faḍlullāh*, *Jāmi'al-Tawārīkh*, Saldjūkids, poetry, *Tāj al-Mulk*, *Mu'ayyid al-Mulk*, *Hasbeg*.

Giriş

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/1318), İlhanlı devlet adamı, tabip, âlim ve tarihçidir. Hekimlikle uğraşan Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Hemedan'da dünyaya gelmiş, muhtemelen Abaka Han (1265-1282) zamanında tabip olarak devlet hizmetine girmiştir. Reşîdüddin, Gâzân Han (1295-1304) devrinde konumunu gittikçe güçlendirerek Sa'deddin-i Sâvecî ile birlikte vezîrlük makamına getirilmiş, yine İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu (1304-1316) devrinde de fiilî olarak siyasette rol oynamış, bu esnada ilmî faaliyetlerle de ilgilenmeyi ihmâl etmemiştir. Kısa süre sonra Sa'deddin-i Sâvecî yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle idam edilince Reşîdüddin bu defa sabık vezir yerine tayin edilen Tâceddin Ali Şah Gîlânî ile birlikte vezîrlük vazifesini yürütmüştür. Ancak Olcaytu Han'ın vefatından sonra yaşanan gelişmeler Reşîdüddin'in gözden düşmesine yol açmış ve Tâceddin Ali Şah'ın desiseleri neticesinde yeni hükümdar Ebû Said Bahadır Han (1317-1335) döneminde Reşîdüddin azledilmiştir. Çok geçmeden Olcaytu Han'ı zehirlediği şüphesiyle 718 (1318) yılında idam edilen Reşîdüddin, devlet meseleleriyle ilgilenmesinin yanı sıra âlimleri himâye etmesi, kütüphane ve birçok hayır eseri inşa ettirmesiyle bilinmektedir.¹

50 Reşîdüddin'in muharebelere, yağmalara, mevcut birçok olumsuzluğa rağmen günümüze kadar ulaşabilmiş umumî dünya tarihi niteliğindeki eseri *Câmi'u't-tevârih*'tir. Reşîdüddin yapıtını hazırlarken devletin bütün imkânlarını kullanmış hem ilimle uğraşması hem de siyasetin içinde olması sebebiyle son derece zengin içerikli olan çalışmasını hükümdarların da desteğiyle ortaya çıkarmıştır. Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan eser Gâzân Han döneminde kaleme alınmaya başlanmışsa da ancak Olcaytu Han döneminde tamamlanabilmiş ve yine Gâzân Han'a ithaf edilmesi uygun görülmüştür. Orijinalinin bazı bölümleri Farsça bazı bölümleri Arapça olarak yazılmış olan eserin I. cildi Türk ve Moğol kabileleri, bunların çeşitli kolları, şecereleri, Cengiz Han'dan (1206-1227) Gâzân Han'a kadar gelen Moğol tarihi dönemlerini ihtiva etmektedir. Yapıtın II. cildi ise Olcaytu Han'ın emri ile yazılan umumî tarih niteliğindedir. Yarattılıştan başlayarak Hz. Muhammed

dönemi, Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler, Abbâsiler ayrıca Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlr, Salgurlular, İsmâîlîler, Çinliler, Hindistanlılar, Franklar gibi çeşitli milletler ve kavimler hakkında bilgi vermektedir. Eserin bazı bölümleri yayımlanmış ve farklı lisanlara tercüme edilmiştir. Bu çalışmada ise Selçuklular ile ilgili kısmın Ahmet Ateş tarafından yayımlanan Farsça neşrinden istifade edilmiştir.²

Büyük Selçuklular her daim âlim ve edipleri saraylarında himaye etmişler; ilmî, edebî ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine ehemmiyet göstermişlerdir. Selçuklu Sultanlarının ve devlet adamlarının sayesinde Fars dili ve edebiyatı buna bağlı olarak Farsça şiir yazımı oldukça revaçta olmuştur.³ Hatta Selçuklu Sultanlarının bizzat kendilerinin te'lif ettiği Farsça şiirler de bulunmaktadır.⁴ Ayrıca sultanlar ve devlet adamlarının yapmış oldukları bağışlardan büyük servetler ve unvanlar elde eden şairler, onları methetmekle kalmamış devrin siyasî hadiselerini de dizelerine yansıtmuşlardır. Böylece tarihî olayların aydınlatılmasında bu şiirlerden kaynak olarak istifade etme gerekliliği artmıştır. Dönemin kimi müellifleri gibi Reşîdüddin'de anlatılan hadiselerin içeriğine uygun olarak Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlere, darb-ı mesellere ve şiirlere yer vermiştir. Makalenin amacı ise eserin Selçuklular ile ilgili kısmında yer alan şiirlerdeki devlet adamları, vezîrlere ve Selçuklu Sultanlarına bağlı olarak görev yapan emîrlere ile ilgili bahislerin incelenmesi ve beyitlerdeki mevcut olan bilgilerin kaynaklarla mukayese edilerek doğruluğunun araştırılmasıdır. Böylelikle *Câmi'u't-tevârih*'te yer alan şiirler sayesinde Selçuklular ile ilgili ulaşılabilecek tarihî bilgiler de tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserde yer alan şiirlerin bir kısmında Selçuklu hükümdarları övülmüş; sultanların diğer bölge hükümdarları karşısında göstermiş oldukları başarılar hakkında methiyeler yazılmıştır. Bununla birlikte sultanların iyi yönlerini ortaya koymak maksadıyla yazılan mezkûr şiirler araştırmaya dâhil edilmemiştir.

² Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, nşr. Ahmed Ateş, C. II, Cüz V, Ankara 1999. Eserin İngilizce tercümesi: *The History of the Seljuq Turks from the Jami'al-Tawârih An Ilkhanid Adaptation of the Saljuk-Nâma of Zahir al-Din Nishâpûri*, trc. Kenneth Allin Luther, Curzon 2001; eserin Türkçe tercümesi: *Câmi'u't-Tevârih*, trc. ve notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014.

³ Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde şair ve şiirlere verilen ehemmiyet hakkında bkz.: Celâleddin Hümâî, *Tarih-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1375/1996, s. 71-169; Zebihullâh Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi*, Türkçe trc. Hasan Almaz, Ankara 2002, I; Adnan Karaismailoğlu, "Karahanlı Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği", *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001, s. 60-75; G. E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History*, London-New York 2009; Karaismailoğlu, "Selçuklu Sarayında Şiir ve Şair", *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996, s. 133-139; Ahmet Kartal, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler, *Bilgi*, sayı: 17, Bahar 2001, s. 55-71.

⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, sayı:2, Sonbahar 2014, s. 39-67.

¹ Müellifin hayatı ve eseri hakkında bkz.: A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, London 1958, s. 155-161; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 260-284; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 234-237; Dorothea Krawulsky, *The Mongol Ilkhâns and their Vizier Rashid al-Din*, Frankfurt 2011; Stefan Kamola, *Making Mongol History Rashid al-Din Jami'al-Tawârih*, Edinburgh 2019; Gamze Akbaş, *Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin Câmi'u't-Tevârih Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017; Zeki Velidi Togan, "Raşid-üd-din Tabîb", *İA*, IX, 705-712; Ramazan Şeşen, "Câmi'u't-tevârih", *DİA*, VII, 132-134; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, 19-21.

Eserin Selçuklular kısmında Sultan Tuğrul (1040-1063) ve Sultan Alparslan (1063-1072) dönemlerine dair herhangi bir şiire yer verilmemiştir. Sultan Melikşah (1072-1092) dönemi hakkında ise eserde birkaç kıta bulunmaktadır. Bunlardan ilki Sultan Melikşah'ın da nedimleri arasında yer alan Muizzî'nin (ö. 518-521/1124-1127)⁵ *Dîvân*'ından alınmıştır. Muizzî, sultana mersiye olarak yazdığı kasidesinde kaderin hikmeti olarak hem artık iyice yaşlanmış olan vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) hem de vezîrinin aksine henüz yaşı genç olan ve saltanatının en güçlü dönemlerini yaşayan Sultan Melikşah'ın birbiri ardına kısa aralıklarla vefat ettiklerini vurgulamıştır. Sultan Melikşah'ın yeryüzüne ne kadar hâkim olursa olsun Cenâb-ı Hakk'ın takdiri karşısında yapacak hiçbir şeyi olmadığını belirten Muizzî, güçlü sultanın ölüm karşısındaki acizliğini şu dizelerle ortaya koymaya çalışmıştır (Reşîdüddin, II/V, 1999: 51; İngilizce trc. 2001, s. 62).⁶

رفت در یک مه بفر دوس برین دستور پیر
شاه برنا از پس او رفت در ماه دگر
کرد ناگه قهر یزدان عجز سلطان اشکار
قهر یزدانی ببین و عجز سلطان نگر

Yaşlı vezîr bir ay içinde cennet bahçesine gitti.
Müteakip ay da genç şâh (ı) onun arkasından gitti.
Ansızın Tanrı'nın kahrı sultanın aczini ortaya çıkardı.
Tanrı'nın kahrını gör, sultanın aczine bak.

Büyük Selçuklu vezîri Nizâmülmülk'ün ölümünden (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) 35 gün sonra (16 Şevval 485/19 Kasım 1092) Selçuklu Devleti'nin gücünün zirvede olduğu bir dönemde Sultan Melikşah da yediği av etinden rahatsızlanarak ateşli hummaya yakalanmış ve aniden vefat etmiştir. Kaynaklarda zehirlendiği de rivayet edilmektedir.⁷ Böylece artık yaşı oldukça ilerlemiş ve yıllarca devlete verdiği hizmetlerden dolayı giderek yorgun düşmüş olan büyük vezîrin de saltanatının en ihtişamlı dönemini yaşayan genç sultanın da peş peşe vefatları vuku bulmuştur.

Câmi 'u 't-tevârîh'te yer alan bir diğer şiir 1134-1137 yılları arasında vefat ettiği bilinen Ebû Tâhir-i Hâtûnî'den⁸ alınmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah vefatından kısa

bir süre önce *Dîvân-ı İstifâ*'nın başkanı olarak Mecdülmülk Ebû'l-Fazl Es'ad b. Muhammed el-Balasânî'yi (ö. 492/1099) atamıştı. Reşîdüddin, Sultan Melikşah'ın son dönemlerinde yapılan bu gibi bazı tayinlerin devletin akıbeti açısından uğurlu gelmeyeceğini kaydetmiş; bu hususla ilgili olarak da Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin Mecdülmülk'ü hicveden şiirine yer vermiştir. Ebû Tâhir-i Hâtûnî, Mecdülmülk'ün devlet hizmetine alındığı andan itibaren hasisliği, kibirli hâlleri ve gösteriş merakından duymuş olduğu rahatsızlığı vurgulamıştır. Mecdülmülk'ün şahsî menfaatleri uğruna her şeyi yapabilecek bir devlet adamı olduğunu şiirinde hissettirmektedir. Böylelikle Mecdülmülk'e devrin âlim ve şair şahsiyetleri tarafından pek de hoş gözle bakılmadığı ve bunu dizelerinde yansıtmaktan çekinmedikleri ifade edilebilir. Hatta bir yoksul dervişin giydiği kıyafetlerin dahi Mecdülmülk'ün süslü elbiselerinden çok daha kıymetli olduğunu vurgulayarak onun bulunduğu makamın gerekliliğini yerine getiremeyecek bir şahsiyette olduğunu belirtmiş ve *Dîvân-ı İstifâ*'nın başkanını ağır bir biçimde eleştirmiştir (Reşîdüddin, II/V, 1999: 51; İngilizce trc. 2001: 62).

می بنازد ببخل مجدالملک
چون زن قحبه از تجمل خویش
هست راجح بدان تجمل او
جامه ژنده زنی درویش

Mecdülmülk hasisliği ile kibirlenir,
Çünkü kahpe bir kadın misalidir kendi güzelliği.
Onun güzelliğine (gösterişine) tercih edilir,
Muhtaç, derviş bir kadının yamalı giysisi.

Dönemin olaylarına baktığımızda ise Sultan Melikşah devrinde Mecdülmülk'ün mâlî sahada yetkin görülerek *Dîvân-ı İstifâ*'nın başkanlığına (mütevfi); Sultan Berkyaruk döneminde de vezîrlığe yükselip bütün *dîvânı* avucuna alacak kadar söz sahibi olduğunu görülmektedir.⁹ Hatta hiçbir sultanın tedbir hususunda Mecdülmülk gibi bir mütevfiye sahip olmadığı da rivayet edilmiştir.¹⁰ Bununla beraber Mecdülmülk hakkında ağır cümlelerin sarf edilmesi bilhassa Nizâmülmülk'ün gözden düşmesi için yürütülen siyasî faaliyetlerde taraf olmasından kaynaklanmaktadır.

⁵ Hayatı hakkında bkz.: Muizzî, *Dîvân*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1318, s. I-XV; Arberry, *a.g.e.*, s. 110-115; Tetley, *a.g.e.*, s. 91-195; Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", *DİA*, XXXI, 98-99.

⁶ Aynı kaside Selçuklu tarihî kaynak eserlerinden Râvendî, (*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Türkçe trc. Ahmed Ateş, Ankara 1999, I, 132), Hamdullah el-Müstevfi (*Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Tahran 1387, s. 439); Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseymî el-Yezdî, (*el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, nşr. K. Stüssheim, Leiden 1909, s. 69) ve Hândmîr'in eserlerinde (*Düstûrü'l-vezîrâ*, nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran 1317, s. 168), (*Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1353 hş., II, 494) yer almaktadır. Krş. Hümâî, *a.g.e.*, s. 114.

⁷ Sultan Melikşah'ın vefatı hakkında farklı görüşler vardır. Tafsilâtı bilgi için bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah*, İstanbul 1973, s. 187-190.

⁸ Büyük Selçuklular döneminde yaşayan şair ve devlet adamı için bkz.: Mürsel Öztürk, "Ebû Tâhir-i Hâtûnî", *DİA*, X, 236.

⁹ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 151-152; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD*, V/8-9, 1967, s. 89, 113; Esra Türkoğlu, *Büyük Selçuklu Devlet Adamı Mütevfi Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005; İbrahim Kafesoğlu, "Mecd-ül-Mülk", *İA*, VII, 432.

¹⁰ Bûndârî, *Züddetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 61.

Şöyle ki, Sultan Melikşah döneminin sonlarına doğru Nizâmülmülk'ün zamanla artan iktidar ve kudretinden rahatsızlık duyanlar oldukça fazlaydı. Ayrıca bu rahatsızlığa sahip kimseler, Nizâmülmülk'ün oğullarının ve onlara bağlı hareket eden bazı devlet erkânının izlediği siyasete de karşı çıkarak zaman içinde vezîrin rakip ve düşmanları hâline gelmişlerdi. Nizâmülmülk aleyhine en çok çalışan devlet adamlarından birisi de Terken Hatun'un vezîri ve daha sonra da devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu dîvânı olan Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirilen (Bündârî, 1943: 62) Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim idi (ö. 486/1093).¹¹ Tâcülmülk, Nizâmülmülk'e açıktan açığa muhalefet etmeye cesaret edememiş; el altından dîvân üyelerinden kendisine taraftar edinerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu noktada da en büyük desteği devlet içerisindeki itibarını yükseltmek isteyen, yukarıda bahsedilmiş olan şiirde de bahsi geçen Mecdülmülk'ten almıştı. Müstevfî Mecdülmülk, ordunun idaresiyle ilgilenen dîvândan sorumlu Sedîdülmülk Ebü'l-Meâlî ve diğer bazı devlet adamlarıyla işbirliği içerisine girerek Nizâmülmülk'ü Sultan Melikşah'ın gözünden düşürmek için elinden ne gelirse yapan Tâcülmülk, Terken Hatunla da işbirliği yaparak onun çocuk yaştaki oğlu Mahmûd'un Nizâmülmülk'ün desteklediği veliaht Berkyaruk'un yerine sultan olabilmesi için teşebbüslerde bulunmuştur. Mecdülmülk ve Sedîdülmülk, Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim'in tesiriyle sultanın düşüncelerini etkilemeye çalışırlarken; Nizâmülmülk ise artık yaşı ilerlemiş, kuvveti azalmış, hayattan yorulmuş ve felâketlere alışık olduğundan dolayı bu devlet adamlarının kendi aleyhindeki faaliyetlerine pek ehemmiyet göstermemiştir (Bündârî, 1943: 62-63).

Ebü'l-Meâlî en-Nehhâs'ın (ö. 512/1118-1119)¹² Melikşah'ın atadığı devlet görevlilerinden hoşnutsuzluk duyduğunu ifade eden dizelerine de *Câmi'u't-tevârîh*'te yer verilmiştir. Bahsi geçtiği üzere bilhassa Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim'in oluşturduğu çıkar ittifakı birazdan zikredilecek şiirde geçmektedir. Şairin sultana seslenen dizelerine göre Melikşah'ın yapmış olduğu değişiklikler ahaliyi memnun etmemiş; devletin eski düzenli ve ihtişamlı günleri özlenir olmuştur. Devletin bu gösterişli günlerinde Sultan Melikşah'ın huzurunda her daim devlet görevlileri el pençe dururlar, saygıda kusur etmemeye çalışırlar ve ondan korkarlardı. Sultan bu durumu Ebü'l-Ali (yani Nizâmülmülk) Sâhib-i dîvân-ı tuğra¹³ Ebü'r-Rıza (Kemâlüddeve)¹⁴ ve Müstevfî

Şerefülmülk Ebü Sa'd Muhammed'e¹⁵ borçlu idi. Bu güçlü devlet adamları sayesinde sultanın sarsılmaz bir otoritesi bulunmaktaydı. Ayrıca bu devirde çok sayıda fetihler yapılmış ve devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Ancak bu devlet adamlarının yerlerine Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim, Mecdülmülk ve Ârızü'l-ceyş Sedîdülmülk Ebü'l-Meâlî tayin edildiğinde memleketin eski bolluk ve bereketinin kalmayışı "*memleketin nebatları diken oldu*" şeklinde vurgulanmıştır. Hatta Melikşah'a "*Bak bakalım bu yeni tayin ettiğin görevlilerden ne çıkacak?*" şeklinde seslenmekte olan şair yeni atamaların devlete hiçbir fayda sağlamayacağına ve eski güçlü günlerin artık geride kaldığına dikkat çekmektedir. Nizâmülmülk gibi büyük bir devlet adamının gayretleriyle şekillenen devlet düzenine zikri geçen üç şahıs Tâcülmülk, Mecdülmülk, Sedîdülmülk yıkıcı tesirlerde bulunmuşlar ve bu kişiler dönemin şairleri, âlimlerinden aldıkları mesuliyetlerin gereğini yerine getiremeyecek kapasitede görülmüşlerdir (Râvendî, I, 1999: 133; Reşîdüddin, II/V, 1999: 52; İngilizce trc. 2001: 63; Hamdullah el-Müstevfî, 1387: 438; Hândmîr, II, 1353: 494).

ز بو علی بذو از بو رضا و از بو سعد
شهاکه شیر ببیش تو همچو میش امذ
در ان زمانه زهر کامذی بدرگه تو
مبشرظفر و فتح نامه پیش امذ
ز بو الغناتم و بو الفضل و بو المعالی باز
زمین مملکت را نیات نیش امذ
گر از نظام و کمال و شرف تو سیر شدی
ز تاج و مجد و سدیدت نگر چه پیش امذ

Ey Şâh huzurunda aslanların kuzu gibi olması
Ebû Ali, Ebû Rıza ve Ebû Sa'd sayesinde idi.
O vakitler sana zafer haberlerini müjdeleyenler ve
Fetihnâme getirenler, kapına gelenlerden çoktu.
Ama sonra Ebü'l-Ganâim, Ebü'l-Fazl ve Ebü'l-Meâlî
Yüzünden memleketin nebatları diken oldu.
Nizâm, Kemâl ve Şeref'ten bıkmış isen,
Senin Tâc, Mecd ve Sedîd'in bak bakalım ne çıkacak?

Sultan Melikşah'ın vefatının ardından Terken Hatun ile işbirliği yaparak onun çocuk yaştaki oğlu Mahmûd'u sultan ilân ettirmeye çalışan Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim, yaşanan gelişmelerin akabinde Nizâmülmülk'ün oğullarının ve Nizâmiyye adıyla bilinen gulâmlarının desteğiyle tahta çıkan Sultan Berkyaruk (1092-1104) tarafından öldürüldü. Sultan Berkyaruk döneminde ise Nizâmülmülk'ün oğlu

¹¹ Hayatı ve faaliyetleri için bkz.: Abbas İkbâl, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî*, nşr. M. Takî Dânişpejûh, Tahran 1338 hş., s. 93-100; Kafesoğlu, a.g.e., s. 197-203; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 6-7, 17, 19; a. mlf., "Tâcülmülk", *DİA*, XXXIX, 359-360.

¹² Muizzî'nin de yakın arkadaşı olan şair hakkında bkz.: Râvendî, a.g.e., I, 133.

¹³ Devletin bütün iç ve dış yazışmalarının kontrolünü sağlayan dîvân ve başkanı için bkz.: Aydın Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)", *DİA*, IX, 383-384; M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA*, XL, 336-339.

¹⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 140; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge Mass 1973, s. 105.

¹⁵ İkbâl, a.g.e., s. 58; Kafesoğlu, a.g.e., s. 139; Klausner, a.g.e., s. 72, 105.

Müeyyidülmülk (ö. 494/1101)¹⁶ Berkyaruk'un vezîri olmuştu. Ardından da kardeşi Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e (ö. 500/1106)¹⁷ vezîrlik görevi tevcih edilmişti. Reşidüddin'in eserinde Berkyaruk döneminde Fahrülmülk'ün vezârete geçişinden bahsedilmiş, ardından da Müeyyidülmülk'ün yazmış olduğu zikredilen bir şiire de yer verilmiştir. Bu şiir incelendiğinde ise Nizâmülmülk'ün iki oğlu arasındaki gerginlik belirgin şekilde göze çarpmaktadır. Müeyyidülmülk kardeşi için ne kadar çaba gösterirse göstereceğini hiçbir karşılığını göremediğini vurgulamıştır. Kardeşi Fahrülmülk için türlü türlü iyiliklerde bulunmasına hatta bunu "Benden sana hep hayırlar geliyor!" diyerek dizelerinde yansıtmaya rağmen kardeşinden hep kötülükler gördüğünü, bulunduğu mevkiden düşmesinin, yani itibarının sarsılmasının kardeşinin suçu olduğunu ve bunu bir türlü anlayamadığını ifade etmiştir (Reşidüddin, II/V, 1999: 59; İngilizce trc. 2001: 67).

من سخت بخانه کردنت بسته کمر
تو تیز بخانه کندم کرده تیر
از روی خرد زبید ای جان پذیر
از من همه خیر آید و از تو همه شر

Ben senin hânemi yapmak için çok uğraştım;
Sen ise benim hanemi kazmak için baltanı keskinleştirdin.
Ey babamın canı bu durum akılla bağdaşmıyor,
Benden hep hayır senden hep şer geliyor.

Devrin tarihî kaynaklarında geçen bilgiler de Müeyyidülmülk ile kardeşi Fahrülmülk'ün arasındaki gerginliği doğrulamaktadır. Şöyle ki, Müeyyidülmülk babasının ölümüyle bir anda kendisini taht mücadelelerinde bulan Sultan Berkyaruk'un işlerini başarıyla idare eden onun otoriteye tamamen hâkim olması için mücadele eden dirayetli bir vezîre dönüşmüştü. Ancak sultan, annesi Zübeyde Hatun, Müstevfi Mecdülmülk ve Fahrülmülk'ün kıskırtmalarıyla bir hata işleyerek kıymetli vezîrini azletmiş ve yerine vezirinin kardeşi Fahrülmülk'ü tayin etmiştir (Râvendî, I, 1999: 140; İbnü'l-Esîr, X, 1987: 212; Özeydın, 2001: 48). Hatta Ortaçağın en güvenilir tarihçilerinden İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) iki kardeş arasındaki husumeti şu şekilde kaydetmektedir: "Berkyaruk vezîri Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ü azledip kardeşi Fahrülmülk'ü vezîr tayin etti. Berkyaruk, amcası Tutuş'u (ö. 488/1095) mağlûp edip öldürünce annesi Zübeyde Hâtûn'u İsfahan'dan getirmek

üzere bir görevli gönderdi. Müeyyidülmülk bir grup emirle anlaştı, bunlar sultana artık annesini terk etmesinin uygun olacağını söylediler. Fakat Berkyaruk 'Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum.' dedi. Zübeyde Hâtûn oğlunun yanına gelip meseleyi öğrendiğinde ise Müeyyidülmülk'e olan tavrını değiştirdi. Mecdülmülk Ebü'l-Fazl Es'ad b. Muhammed el-Balasânî İsfahan'dan gelirken Zübeyde Hatun'a refakat etmişti. Mecdülmülk, Müeyyidülmülk vezîr olarak makamında kaldığı müddetçe hiçbir şey yapamayacağını biliyordu. Ayrıca Müeyyidülmülk ile kardeşi Fahrülmülk arasında babaları Nizâmülmülk'ün bıraktığı mücevherat paylaşımı sebebiyle anlaşmazlık bulunmaktaydı. Fahrülmülk, Zübeyde Hâtûn'un Müeyyidülmülk'e karşı tavrını değiştirdiğini, ona kin bağladığını anlayınca adamlarını gönderip vezâret makamını ele geçirmek için çok mal ve para sarf etmeye başladı. Sonunda da arzusu kabul edilip Müeyyidülmülk azledildi ve yerine Fahrülmülk vezîr oldu."¹⁸

Görevden alınan Müeyyidülmülk bir süre hapsedildikten sonra kurtulmayı başararak gizlenmiş olsa da Mecdülmülk ve Zübeyde Hâtûn'a karşı duyduğu intikam duygularının etkisiyle Sultan Berkyaruk aleyhine müttefik arayışına girişti. Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar, Müeyyidülmülk'ü kabul ve ihtiyar eylemiş, hususi konuşmalarında ona güvenmiştir. Hatta kendisini sultan ilân eden Muhammed Tapar, vezîrligi de ona teslim etmiştir.¹⁹

Çok geçmeden yanına geçen askerler ve emîrler ile giderek güçlenen Muhammed Tapar, Berkyaruk'u takip ederek Rey yönünde harekete geçti. Muhammed Tapar 2 Zilkade 492 (20 Eylül 1099) tarihinde Rey'e ulaştığında ise Berkyaruk çoktan şehri terketmişti ancak Zübeyde Hâtûn Rey'de bulunuyordu. Hâtûn'a karşı intikam hisleri bulunan Müeyyidülmülk ilk iş olarak Zübeyde Hâtûn'u hapsedirmiş, Hâtûn'dan 5.000 dinar vereceğine dair bir de senet aldıktan sonra kendisine yapılan tüm uyarılara rağmen Zübeyde Hâtûn'u boğarak öldürmüştür.²⁰

Öte taraftan Muhammed Tapar'ın kudreti ve itibarı giderek artıyor, kıymetli emîrler maiyetine giriyordu. Müeyyidülmülk de Muhammed Tapar'ı kardeşi Berkyaruk'a karşı kıskırtıyor, iki veliaht arasındaki taht mücadelesinden kaynaklı husûmetin ve mücadelelerin artmasına sebep oluyordu. Nihayetinde Berkyaruk, Horasan, Cürcân ve Rey

¹⁶ Bündârî, a.g.e., s. 86-89; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 43; a. mlf., "Müeyyidülmülk", *DİA*, XXXI, 490-491.

¹⁷ Râvendî, a.g.e., I, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, X, 212; Abdülkerim Özeydın, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", *DİA*, XII, 99-100.

¹⁸ a.g.e., X, 212.

¹⁹ Bündârî, a.g.e., s. 88; Reşidüddin, a.g.e., II/V, 63-64; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 56, 66-67; a. mlf., "Müeyyidülmülk", 490-491.

²⁰ Hüseyinî, Sadreddin Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1999, s. 53; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 238; Bündârî, a.g.e., s. 89; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 58-59.

havalisinden asker topladı ve kardeşi Muhammed Tapar'a doğru hareket etti. Vuku bulan muharebede Muhammed Tapar hezimete uğratıldı ve Müeyyidülmülk de esir alındı. Müeyyidülmülk'ün hapsedildiği sırada Sultan Berkyaruk'tan merhamet dilemek için yazmış olduğu dizeler bulunmaktadır. İçerisinde tarihî bilgiler yer almayıp sultanın lütfundan yararlanmak amacıyla te'lif etmiş olduğu ifadeler bulunsa da kıymetli bir devlet görevlisi tarafından kaydedilmesi sebebiyle zikretmenin doğru olacağı düşünülmektedir. Müeyyidülmülk, Berkyaruk'a şöyle seslenmektedir (Reşidüddin, II/V, 1999: 64; İngilizce trc. 2001: 67):

ز ابتدای کون عالم تا بعهد پادشاه
از بزرگان عغو بو دست از فرودستان گناه

Varlık aleminin başlangıcından padişahın zamanına kadar
Büyükler aşağıdakilerin (küçüklerin) günahlarını affeder.

Nitekim Reşidüddin dışındaki diğer kaynaklarda da Müeyyidülmülk'ün esir alındıktan sonra sultanın huzuruna getirildiği rivayet edilmektedir (Râvendî, I, 1999: 144-145; İbnü'l-Esir, X, 1987: 251; Bündârî, 1943: 89). Müeyyidülmülk her ne kadar affedilmek için çabalasa da rakibi Muhammed Tapar'a destek vermesi, Berkyaruk aleyhine düzenlenen bütün komplolarda yer alması ve annesi Zübeyde Hâtûn'un ölümünden mesul olması Berkyaruk tarafından unutulmamış, sultanın emriyle öldürülmüştür. Hatta İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Sultan Berkyaruk Müeyyidülmülk'ü esir alınca annesi Zübeyde Hâtûn'dan almış olduğu 5.000 dinar ile ilgili yazıyı da bulmuş ve onun öldürülmesinde en büyük sebeplerinden birisi de mezkûr ifadelerin bulunduğu yazı olmuştur.²¹

Câmî'u't-tevârîh'te geçen emîr ve devlet görevlilerini tavsif eden bir diğer şiir ise Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın (1134-1152) oğlu Melikşah'ın atabegliğine getirdiği nüfuzlu emîrlerden biri olan Emîr Hasbeg b. Belengirî hakkındadır.²² Burada Emîr Hasbeg'in savaşçı gücü, usta biniciliği, askerî kabiliyetleri fazlasıyla övülmüş dönemin en güçlü biri emîrlerinden olduğu ortaya konulmuştur.

نژاد مثل تو از مادر زمانه سوار
سبک عنان و گران گرز و اهنین اندام
شگرف قامت و شیر افکن و قوی بازو

²¹ a.g.e., X, 238.

²² Emîr Hasbeg b. Belengirî'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz.: Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019, s. 100-115; a. mlf., "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, ed. Abdülkerim Özaydın vd., İstanbul 2008, s. 463-473.

رفیع هممت و کوته ید و دراز حسام

Dizgini hafif gürzü ağır, çelik gövdeli
Endamlı, aslanları bile yere çalan, güçlü pazulu
Saygın, eli kısa uzun kılıçlı
Senin gibi bir usta binici anasından doğmamıştır.²³

Hasbeg, sultanın nezdine girdiği andan itibaren büyük itibara sahip olmaya başlamış; zamanla yükselen bu atabege karşı ise diğer emîrler muhalefet etmeye başlayarak Hasbeg'i yine dönemin önemli emîrlerinden Çavlı Cândâr'a şikâyet eder olmuşlardı. Sultan Mes'ûd, emîrleri arasında yaşanan bu husumetleri öğrenince Çavlı Cândâr'a "Ben seni bana yardımcı olman için yanıma çağırdım, sen ise hemen Hasbeg'e düşman kesildin. Senin aklına dirayetine şaşıyorum!" şeklinde haber yolladı ve bunun üzerine Çavlı Cândâr korkuya kapılarak sultandan kendisini affetmesini diledi. Sultan Mes'ûd ise kendisinden özür dileyen Çavlı'nın yanına maharetlerini göstermesi için Emîr Hasbeg'i gönderdi. Hasbeg'in gûy (çevgân) oynayışını, ata binişini, kabiliyetlerini gören Çavlı, büyük bir şaşkınlık yaşayarak yaptıklarından ötürü pişmanlık duydu. Sultan'ın Hasbeg'e iltifat etmesinde son derece haklı olduğunu anlayarak at, tuğ, kıymetli eşyalar, elbiselerle birlikte Hasbeg'i taltif edip sultanın yanına uğurladı.²⁴

Sonuç

Tarihî hakikatler araştırılırken dönemin birincil kaynakları, arşiv belgeleri ve araştırma eserlerin yanı sıra edebî kaynaklara bilhassa şiirlere de müracaat etmek çok daha zengin bir bakış açısı elde edilmesine vesile olmaktadır. XII. ve XIII. yüzyılda yazılmış Ortaçağ tarihi kaynak eserlerinde siyasî olaylar izah edilirken yer yer dönemin şairleri tarafından kaleme alınan beyitlere yer verilmektedir. Bunların dikkatlice gözden geçirilmesi suretiyle de pek çok konuda tamamlayıcı bilgiler elde edilebilmektedir. Reşidüddin'in eserinde de Selçuklu devlet adamlarını ve komutanlarını kimi zaman fazlasıyla öven kimi zaman ise ağır bir dille eleştiren, onların şahsiyetleri ve halka olan tutumları hakkında ipuçları elde edilmesini sağlayan şiirler görülmektedir. Örneğin devlet görevlilerinden Müstevfî Mecdülmülk tarihî kaynaklarda başarılı idareciliği ve iktisadî alanlarda yaptığı tasarrufları ile yer alırken, beyitlerde ise kendi çıkarına uygun olarak yürüttüğü faaliyetleri ve Nizâmülmülk gibi bir vezîri gözden

²³ Reşidüddin, a.g.e., II/V, 121; İngilizce trc. s. 110; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 113; a. mlf., a.g.m., *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, s. 472-473.

²⁴ Râvendî, a.g.e., I, 224-225; Reşidüddin, a.g.e., II/V, 120-121; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, s. 101-102; a. mlf., a.g.m., *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, s. 464-465.

düşürme teşebbüsleri yüzünden eleştirilmekte, dönemin şairleri tarafından hiç de iyi bir nazara sahip olmadığı görülmektedir. Aynı dönemlerde Nizâmülmülk'ün iki oğlu arasında başlangıçta miras paylaşımı olduğu düşünülen ancak siyasî olarak da devam eden çekişmelerin etkisi de şiirlere yansımaktadır. Yine kıymetli atabegler arasında yer alan Emîr Hasbeg b. Belengirî'nin tarihî kaynaklarda yürütmüş olduğu siyasî faaliyetleri ile nüfuz ve iktidar sahibi bir emîr olduğu anlatılırken aynı zamanda uzun boyu, endamı, bir aslanı tek başına devirecek kadar güce sahip oluşu, çevikliği ve ata binmedeki maharetleri beyitlerde yer almakta böylece etrafındaki herkesin ne sebeple bu emîrden çekindiği ve onu sultanın gözünden düşürmek için faaliyet yürüttüğü daha iyi anlaşılmaktadır. Nihayetinde şunu ifade etmek gerekmektedir ki; Selçuklu tarihini farklı yorumlayabilmek için yalnızca nesir olarak kaydedilmiş ibarelere değil aynı zamanda şiirlere, atasözlerine ve kafiyeli ifadelere temas etmek tarihî vakaların, hadiselerin muhtelif ve değişik perspektiflerden anlaşılmasına imkân verecektir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Gamze, *Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmî'u't-Tevârih Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Arberry, A. J., *Classical Persian Literature*, London 1958.
- Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhetü'l-'usra*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Derman, M. Uğur, "Tuğra", *DİA*, XL, 336-339.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991.
- Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1387.
- Hândmîr, *Düstürü'l-vüzerâ'*, nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran 1317.
- _____, *Habîbü's-siyer fi ahbârî efrâdi'l-beşer*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1353 hş., II.
- Hümâî, Celâleddin, *Târih-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1375/1996.
- Hüseynî, Sadreddin Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1999.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, X.
- İkbâl, Abbas, *Veżâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçukî*, nşr. M. Takî Dânişpejûh, Tahran 1338 hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah*, İstanbul 1973.
- _____, "Mecd-ül-Mülk", *İA*, VII, 432-433.
- Kamola, Stefan, *Making Mongol History Rashid al-Din Jami'al-Tawarikh*, Edinburgh 2019.
- Karaismailoğlu, Adnan, "Karahanlı Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği", *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001, s.60-75.
- _____, "Selçuklu Sarayında Şiir ve Şair", *V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995)*, Konya 1996, s. 133-139.
- _____, "Muizzî", *DİA*, XXXI, 98-99.
- Kartal, Ahmet, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler, *Bilgi*, sayı: 17, Bahar 2001, 55-71.
- Klausner, Carla L., *The Seljuk Vizirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge Mass 1973.
- Krawulsky, Dorothea, *The Mongol İlkhâns and their Vizier Rashîd al-Dîn*, Frankfurt 2011.
- Muizzî, *Dîvân*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1318.
- Özeydin, Abdülkerim, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (h. 485-498/m. 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- _____, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", *DİA*, XII, 99-100.
- _____, "Müeyyidülmülk", *DİA*, XXXI, 490-491.
- _____, "Tâcülmülk", *DİA*, XXXIX, 359-360.
- Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, sayı:2, Sonbahar 2014, s. 39-67.
- _____, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, 19-21.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, İstanbul 2019.
- _____, "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengiri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, ed. Abdülkerim Özeydin vd., İstanbul 2008, s. 463-473.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Türkçe trc. Ahmed Ateş, Ankara 1999, I.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmî'u't-tevârih*, nşr. Ahmed Ateş, C. II, Cüz V, Ankara 1999.
- _____, *Câmî'u't-tevârih*, İngilizce trc. Kenneth Allin Luther, *The History of the Seljuq Turks from the Jâmi'al-Tawârîkh An Ilkhanid Adaptation of the Saljûk-Nâma of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, Curzon 2001.
- _____, *Câmî'ü't-Tevârih*, Türkçe trc. ve notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014.
- Safâ, Zebihullâh, *İrân Edebiyatı Tarihi*, Türkçe trc. Hasan Almaz, Ankara 2002, I.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- _____, "Câmî'u't-tevârih", *DİA*, VII, 132-134.
- Tanerî, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD*, V/8-9, 1967, s. 75-186.
- _____, "Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)", *DİA*, IX, 383-384.
- Tetley, G. E., *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a source for Iranian history*, London-New York 2009.
- Togan, Zeki Velidi, "Raşîd-üd-din Tabîb", *İA*, IX, 705-712.
- Türkoğlu, Esra, *Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfî Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Yezdî, Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî, *el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selçukîyye*, nşr. K. Süsseim, Leiden 1909.

EXTENDED ABSTRACT

Jāmi' al-Tawārīkh is a Persian work that is accepted as the first public world history in the modern sense. *Jāmi' al-Tawārīkh* is the historical work composed in the period early XIV. century by Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadhānī (d. 718/1318) vizier to the Mongol Ilkhanid Ġāzān Khan (1295-1304) and Öljeitü (1304-1316), and take place in the cabinets as vizier for both rulers. He actively took part in reforms implemented in many fields to restructure the Ilkhanid State. He occupies a unique place in the history of Persian literature. Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadhānī, was born into a Persian Jewish family in Hamadān. He probably took place the government service in Abaqā Khan's time (1265-1282) as a physician. In a short time his position became stronger and he became a vizier for the Ġāzān Khan's sultānate. After the death of Ġāzān Khan, Rashīd al-Dīn had taken under the protection of Öljeitü and he was one the valuable statesman of Medieval and in this period of time he created the precious work named *Jāmi' al-Tawārīkh*. *Jāmi' al-Tawārīkh* was used as a resource by many historians. In addition Rashīd al-Dīn decorated his work with miniatures with high artistic value, included institutions and economic issues, and opened a new era in Islamic historiography.

Tedhkeres, dīvāns of poetry, qasīdes, biographies of poets and satires are very important resources in terms of medieval historical researchs. In *Jāmi' al-Tawārīkh*, the activities of the Saldjūkid Sultāns were transferred in accordance with the historical chronology, the richness of expression was provided by including verses and poems.

The volume of the work is about the Saldjūkid contains some valuable poems which are help to understand the historical event about it's period. This study includes the poems about the political events and the dīwān officials, amīrs especially viziers except the Saldjūkid Sultāns. And also *Jāmi' al-Tawārīkh* includes poems written particularly by the most important poets of this period of time. This study aims to compare the poems with the historical events. These poems, translated from Persian to Turkish have been tried to be evaluated in accordance with their historical perspective. Because while researching historical facts, referring to the primary sources of the period, archival documents and research works, as well as literary sources, especially poems helps to obtain a much richer perspective.

In the work of Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadhānī, poems criticizing Saldjūkid statesmen and commanders, sometimes praising them too much, sometimes satirizing them with heavy language, and providing clues about their personalities and attitudes towards the people. The statesmen who had activities to the detriment of the state were have been criticized in a heavy manner in the work. Mustawfī Majd al-Mulk has been criticized for his activities in the verses in the *Jāmi' al-Tawārīkh*, in accordance with his own interests and attempts to discredit a vizier such as Nizām al-Mulk. In the same period the effect of the conflicts, which were initially thought to be sharing inheritance between the two sons of Nizām al-Mulk, but continued politically was reflected in the poems. The alliance of interest created by Tāj al-Mulk and dissatisfaction with the statesmen appointed by Sultān Malik-Shāh were also found in the poems. As for example the poem was told by Mu'ayyid al-Mulk to Fakhr al-Mulk: "I have worked very hard to build a house for you. You have sharpened your axe to uproot my house. From the point of view of reason it is not fitting, O soul of my father! That all good should come from me and all evil from you". Another example "From the beginning of the existence of the world until the time of the ruler, great ones have forgiven the crimes of those under them". These verses was told from Mu'ayyid al-Mulk to Sultān. In another poem Amīr Ḥasbeg's features was described: "The mother of time has not given birth to a horseman like you, with quick bridle, heavy mace, iron body. Wondrous stature, lion-subduing, strong of arm, of high dignity, honest, with a long sword".

Finally in order to interpret the history of Saldjūkid differently, it is helpful to look at not only the expressions recorded as prose but also poems. Rich content in the *Jāmi' al-Tawārīkh* gives us this opportunity. In addition, the poems about the statesmen in the work and the information in the historical sources were found to be similar.